

Лекція 13. Соціокультурні зміни в українському суспільстві у XX столітті

План

1. Менталітет як фактор життя суспільства.
2. Соціокультурна характеристика українського суспільства до початку радянської модернізації.
3. Соціокультурні зміни в українському суспільстві радянського періоду.

1. Менталітет як фактор життя суспільства

Найважливішою методологічною передумовою аналізу соціокультурних змін у будь-якій соціальній системі є осмислення таких феноменів як *менталітет* та *ментальність*.

М. Требін розглядає *менталітет* як «синкретичний феномен людського сприйняття, уявлень, відносин та дій; глибинний рівень колективної й індивідуальної свідомості, що включає і несвідоме; це сукупність стереотипів мислення та поведінки, історично та культурно обумовлених та закріплених у свідомості людей у процесі спілкування. Менталітет значною мірою визначає спосіб життя, поведінку людини та форму відносин між людьми. Поняття «менталітет» є близьким за значенням до таких термінів, як *світогляд*, *національний характер*, *картина світу*, але воно не зводиться до кожного з них і не вичерпується їх сукупністю. Менталітет як специфічна форма колективного почуття, мислення та свідомості впливає на оцінку подій, є *своєрідною призмою*, через яку людина дивиться на світ, і в цьому проявляється її зв'язок із менталітетом. **Національний характер** втілюється не в будь-яких особистісних рисах усіх чи більшості окремих членів нації, а **в соціокультурній діяльності народу**. Національний характер створює духовну атмосферу, яка панує у суспільстві та виявляє собі у зразках мислення та поведінки, що задаються культурою, у нормативах, ціннісних орієнтаціях та продуктах культурного розвитку. *В основі картини світу лежить осмислення відносин людини з Космосом, з Богом, з владою, з часом і простором, зі смертю і безсмертям, розумінням добра, зла, щастя, справедливості, естетичної досконалості.* Ці ціннісні відносини є базовим змістом культурної картини світу і становлять її риси самобутності, які дозволяють відрізнити одну картину від іншої».

Соціолог **В. Кривошеїн** акцентує увагу на важливих властивостях феноменів *ментальності та менталітету*, які характеризують їх зв'язок з *історичним процесом та соціальними змінами*. Вивчення менталітету в епоху Нового часу обумовлено швидким розвитком історії, географії, антропології, мовознавства, що призвело до комплексного вивчення етнографічного матеріалу, появи перших *теоретичних моделей, спрямованих на виявлення механізмів та закономірностей поведінки різних народів у межах цілісного історичного процесу*. Наукова розробка поняття «ментальність» належить вченим французької історичної школи «**Анналів**». Її представники **М. Блок** та **Л. Февр** заклали дві протилежні традиції розуміння ментальних категорій. **М. Блок** сприймав *менталітет* (*ментальність*) як групова, колективна свідомість, а **Л. Февр** – як викривлення колективного в індивідуальному. Для Л. Февра *менталітет* (*ментальність*) виступає у двох проявах: як *інструмент для всебічного та повного вивчення історії (гносеологічний аспект)*; 2) як *об'єктивна*

реальність (онтологічний аспект), яка відіграє істотну роль у житті суспільства та індивіда. Поняття «ментальність» та «менталітет» характеризують глибинні риси свідомості та поведінки. Вони є близькими за своїм змістом категоріями – це дві сторони одного явища: **менталітет** – це сукупність стійких характеристик народу, а **ментальність** – конкретно-історична якість менталітету, що характеризується змінами, рухливістю та залежністю від конкретних умов.

Розглядаючи менталітет як феномен, який сприяє виявленню механізмів та закономірностей поведінки народів у межах цілісного історичного процесу, вченим необхідно звернути увагу на той факт, що **менталітет народу та утворюючих його соціальних спільнот та груп є найважливішим фактором соціальних змін у будь-якому суспільстві**.

Оскільки поняття «менталітет» і «ментальність» відносяться до сфери соціокультурного знання, то осмислення специфіки його функціонування в різних суспільствах неможливе на основі лише **наукових понять**, воно вимагає використання **образів**, які дозволяють всебічно і глибоко уявити сенс соціальних змін у соціумі.

Менталітет як соціальний феномен є результатом тривалої соціокультурної діяльності суспільства та водночас джерелом розвитку культури, що проявляється у процесі суспільного відтворення. М. Юрій сформулював **соціокультурний закон**, за яким відтворення культури є основою існування, збереження та розвитку суспільства. «Відтворювальна діяльність має відповідати певним вимогам, втіленим у соціокультурному законі, згідно з яким будь-яке співтовариство-суб'єкт повинне для свого існування відтворювати себе, свою відтворювальну діяльність, свою культуру, свої соціальні відносини, забезпечувати їх єдність, взаємопроникнення, знімаючи соціокультурні протиріччя, що постійно виникають, не допускаючи їх зростання до рівня, що загрожує значним зниженням ефективності відтворюючої діяльності. Протягом усієї історії людства суспільства могли існувати лише підкоряючись цьому закону. Зниження творчої здатності наслідувати це призводило до загибелі багатьох народів та держав».

Без розуміння ролі менталітету у суспільному житті неможливо зрозуміти та адекватно оцінити ті соціальні зміни, які відбулися в українському суспільстві в дорадянський, радянський та пострадянський період.

Радянський період, який тривав сім десятиліть, залишив глибокий слід як у формуванні менталітету українського народу, так і у формуванні ментальної специфіки різних груп населення та різних регіонів сучасної України.

2. Соціокультурна характеристика українського суспільства до початку радянської модернізації

Кожен дослідник в соціокультурному розвитку українського суспільства ХХ століття може чітко виділити ознаки та властивості, що характеризують дорадянський, радянський і пострадянський період.

Дослідниця національного розвитку України Л. Дояр наголошує, що на відміну від більшості європейських народів у модерну епоху українська нація вступила ще неформованою. Хоча історичним фактом стало українське

національно-культурне відродження кінця XVIII – початку XX ст., а наприкінці XIX ст. активно *формувалися українські політичні партії*, наш народ на рубежі новітньої історії, тобто на початку XX ст., все ще *не набув ознак розвиненої нації*.

Соціальний склад українців був одноманітним – за всеросійським переписом 1897 р. 84% українців складали *селяни*, які послідовно та відверто ігнорували процес *урбанізації*. Міста залишалися населеними *строкатим*, але не українським населенням. Серед мешканців Києва кількість українців не перевищувала 22%, Одеси – 6%. У Західній Україні, яка перебувала під владою Австро-Угорщини, 1900 р. 95 % українців займалися сільським господарством і лише 1% працювали у промисловому секторі. На початку XX ст. *українська спільність була масово неосвіченою* – до 85% були неписьменними, а головне не були мотивовані нею опановувати, оскільки жили за віковими традиціями важкої селянської праці.

Засновник української соціології **М. Шаповал** головною причиною відсталості українського суспільства вважав панівний селянський фактор та нестачу власних, українських, фінансистів, економістів, інженерів тощо. На його думку, *нація, яка складається лише із селян, є неповноцінною і не може бути конкурентоспроможною серед народів світу*. Український історик **В. Сарбей** зазначав, що на рубежі XIX та XX ст. *українська нація майже не мала власної інтелігенції* – прошарок лікарів, музикантів, письменників не перевищував і одного відсотка від загальної чисельності українців.

Таким чином, *на рубежі XIX та XX ст. абсолютне панування селянського менталітету було показником нерозвиненості української нації та найважливішим чинником консервації її відсталості*.

3. Соціокультурні зміни в українському суспільстві радянського періоду

У XX ст. в житті українського суспільства, яке опинилося у складі радянського суспільства, відбулися такі соціальні зміни, які сформували нову соціальну реальність його буття, свідомості та менталітету.

С. Кара-Мурза з позицій цивілізаційного підходу проаналізував історію виникнення, розвитку, занепаду та розпаду радянського суспільства. У своєму двотомнику дослідник доводить, що це суспільство було радянською цивілізацією.

Ю. Павленко доводить, що радянське суспільство було не цивілізацією, а ця спільнота має інший характер. *Квазицивілізації* – це соціокультурні спільності, яким властива частина ознак цивілізації, але вони не є справжніми цивілізаціями, оскільки не мають інших її суттєвих ознак. Розрізняють два взаємопротилежні *типи квазицивілізацій*: 1) *політико-економічні утворення без загальної релігійно-культурної основи*; 2) *релігійно-культурні спільності без політико-економічних форм*.

Квазицивілізації першого типу – це великі державні утворення, які об'єднують народи різних культурно-цивілізаційних і господарсько-культурних традицій і через регіональний поділ праці формують між цими народами більш-менш тісні економічні, суспільні, політичні та культурні зв'язки. Зусиллями панівного центру можуть проводити окремі масштабні акції, переважно військового характеру, але вони не мають тієї ідейно-ціннісно-мотиваційної

основи, що становить духовну основу повноцінної цивілізації. Хоча в квазіцивілізаціях є панівна мова і загальнодержавний офіційний культ або більшою чи меншою мірою обов'язкова для всіх ідеологія, проте, ці фактори не становлять ідейно-ціннісної основи світогляду і поведінки рядових членів спільностей, для основної їхньої маси населення вони не є справжньою життєвою цінністю. *Політико-економічними квазіцивілізаціями* були Російська імперія, СРСР, колоніальні імперії Іспанії, Великобританії та Франції. Економічна, соціальна та культурна цілісність цих утворень була значно вищою, ніж давніх квазіцивілізацій, що зумовлено більшою щільністю й інтенсивністю господарських, міжособистісних та інформаційних зв'язків, впровадженням частково чи повністю єдиної системи та стандартів освіти тощо.

Наукова оцінка радянського суспільства, наведена таким авторитетним дослідником цивілізаційного розвитку народів, як **Ю. Павленко**, має фундаментальний характер. При цьому слід враховувати кілька важливих моментів, що свідчать про те, що *ступінь інтеграції українського суспільства до радянського суспільства не йде в жодне порівняння з інтеграцією будь-якого іншого народу до колоніальних імперій Іспанії, Великобританії та Франції*. Ще до радянського періоду значна частина українських земель два з половиною століття перебувала у складі Російської імперії, а проживання на цих землях переважно православного населення стало однією з причин входження цих земель до оновленої імперії у формі СРСР. Крім того, українське суспільство у складі радянського суспільства зазнало докорінних змін у всіх сферах життєдіяльності. Ці зміни були спрямовані на інтеграцію українців у соціальний організм СРСР.

Останні десятиліття з'явилися деякі публікації, що заперечують існування радянського народу, до складу якого входили народи СРСР. Постає проблема радянської культури, яка поєднувала культури народів СРСР. Виходить, радянська культура була, а суб'єкта (народу), що її створює, не було. А діяльність національно-державних утворень – союзних та автономних республік хіба не характеризувалася проведенням національної культурної політики народів СРСР? Результатом діяльності союзних та автономних республік у соціокультурній сфері є багата національна культурна спадщина народів, яка дісталася їм після розпаду СРСР. *Ігнорування потужного впливу радянської культури на національні культури народів СРСР призводить до ігнорування проблеми формування відмінностей у специфіці ідентичностей (і ментальності) у різних регіонах пострадянських республік*.

У ХХ ст. відбулися глибокі зміни життєустрою українського народу, доля якого у цей період була тісно пов'язана з долею народів Російської імперії, а згодом СРСР. Наукову характеристику соціальних процесів із позиції цивілізаційного підходу навів **С.Г. Кара-Мурза**, який зазначає, що «все ХХ століття Росія жила в силовому полі великої світоглядної конструкції, названої російським комунізмом». У загальних рисах під російським комунізмом він розуміє синтез двох великих блоків, які почали об'єднуватися в ході революції 1905-1907 років і стали одним цілим до війни (після 1938). Перший блок – те, що **Макс Вебер** називав «*селянський общинний комунізм*». Другий – *російська соціалістична думка, яка на початку ХХ ст. взяла як свою ідеологію марксизм*.

С.Г. Кара-Мурза вважає, що російський комунізм зміг вирішити основні завдання, важливі для долі країни. Перше. Більшовизм поєднав цивілізаційну роздвоєність Росії, поєднав «західників і слов'янофілів». *У радянському проекті вдалося здійснити синтез космічного почуття російських селян з ідеями Просвітництва та прогресу.* Це виключно складне завдання, розбираючи його сутність, дивуєшся, як це вдалося зробити. Більшовики висунули **великий проект модернізації Росії**, але, на відміну Петра і Столипіна, не у конфронтації з традиційною Росією, і з опорою на її основні культурні ресурси. Насамперед, на культурні ресурси російської громади, про що мріяли народники. *Цей проект, головним чином, було реалізовано – у вигляді індустріалізації та модернізації села, культурної революції та створення специфічної системи народної освіти, своєрідної наукової системи та армії.* Більшовики своїм синтезом на цілий історичний період послабили напруження виснажливого протистояння із Заходом і це дало Росії важливий перепочинок. Росія від імені СРСР стала наддержавою, а росіяни – повноправної нацією. Третє завдання, яке вирішили більшовики, полягає в тому, що вони знайшли **спосіб «перезібирати», а потім знову зібрати землі колишньої «Імперії» на новій основі – як СРСР.** Спосіб цей був настільки фундаментальним та новаторським, що приводить сучасних фахівців із етнології у захоплення. Російський народ «демонтували» починаючи з середини XIX століття – і сама російська еліта і Захід, і західницька інтелігенція. І лише **сильна селянська громада** всупереч усім цим силам розпочала збирання народу на новій матриці. **Матриця** ця (уявлення про хороше життя) викладена у тисячах наказів сільських сходів 1905-1907 рр., складених та підписаних селянами Росії. І знайшлася розвинена політична течія, яка від марксизму перейшла на цю матрицю. Російський комунізм спроектував і побудував **великі техніко-соціальні системи життєстрою Росії**, що дозволили їй вирватися з історичної пастки периферійного капіталізму початку XX століття, стати індустріальною та науковою державою та в історично неймовірно короткий термін підтягнути тип побуту всього населення до рівня розвинених країн.

Наведений С. Кара-Мурзою, аналіз соціокультурних змін у Російській імперії і СРСР значною мірою стосується й українського суспільства. На початку XX ст. більшість українських земель входили до складу Російської імперії, а західноукраїнські землі перебували у складі Австро-Угорщини. *В обох цих частинах переважало селянське населення, а українське населення у містах становило меншість.* Українське суспільство залишалося аграрним. Промисловість була розвинена слабо, розміщувалася у містах та на Донбасі, а промислові робітники були здебільшого не українцями. Своєї сильної національної буржуазії на той час Україна не мала. **Складові соціальної структури населення та соціокультурної специфіки України на той час свідчать, що об'єктивні передумови для перемоги Української національно-демократичної революції 1917-1920 років ще не дозріли.**

Основні результати соціокультурної трансформації українського суспільства у XX столітті були пов'язані з проведенням **сталінської модернізації**. Її особливості визначаються такими властивостями: 1) визначальну роль у її здійсненні відігравали держава та партія більшовиків; 2) держава знайшла великі ресурси для модернізації; 3) результатом цієї

модернізації стало створення потужної промисловості та зміцнення обороноздатності. Водночас проявилися негативні сторони сталінської модернізації: 1) переважали примусові засоби її здійснення; 2) величезні людські страждання та жертви, особливо від голодомору 1932-1933 років; 3) знецінення життя та праці людини.

Наслідки сталінської модернізації України. 1) Наша країна протягом одного десятиліття *перетворилася з аграрної на індустріально-аграрну державу*. За оцінкою **О. Субтельного**, «споруда тисяч нових заводів протягом якогось десятиліття вивела Україну на рівень великих індустріальних держав. 2) *Змінилася соціальна структура населення України* (чисельність промислових робітників зросла з 1,770 млн. осіб у 1928 р. до 4,578 млн. осіб у 1940 р., фахівців народного господарства – з 549 тис. до 2 млн. осіб., зросло міське населення, зникли приватні торговці та власники підприємств, утворилася партійно-державна та господарська номенклатура). 3) *Модернізація кардинально змінила життєустрій народу. Сталінська «революція згори»* призвела до приголомшливих змін в умовах життя українців та інших народів СРСР. Основною складовою економіки стала промисловість. Міста почали так швидко зростати, що за кілька десятиліть перетворилися на головні осередки проживання населення країни. Корінних змін зазнало сільське господарство, в якому було ліквідовано приватне землеволодіння. **Ці соціальні зміни та особливо колективізація в Україні проводилися із застосуванням нечуваного насильства та ціною величезних людських жертв.**

Якщо розглядати виключно економічний аспект сталінської модернізації, що забезпечила протягом довоєнних п'ятирічок щорічне зростання промисловості не менше 15%, слід було б визнати, що в СРСР і в УРСР у цей період сталося **«економічне диво»**. **А. Субтельний** зазначає, що «перші п'ятирічки досягли разючих успіхів. У 1940 р. промисловий потенціал України у сім разів перевищував рівень 1913 р.». Модернізація дала потужний *поштовх розвитку освіти, науки, культури, охорони здоров'я та самої людини, змінила життєустрій народу, створила нову соціальну структуру та соціокультурну основу для розвитку суспільства*. Зумовлені модернізацією соціальні зміни вплинули на суспільну свідомість. Історик **Ф. Турченко** зазначає: «Сталінська модернізація України означала також модернізацію, осучаснення її населення, а це означає, що згодом вони (**люди, які почували себе українцями** – В.С.) мали привести його до усвідомлення необхідності відродження своєї держави. Модернізація навіть у її сталінському варіанті наближала, а не віддаляла цю перспективу.

Радянський період соціокультурної трансформації українського суспільства був складним, суперечливим та неоднозначним за своїми підсумками. Поряд із визначними досягненнями (такими як створення сучасної промисловості, науки, системи освіти, системи охорони здоров'я, культури та формування нового історико-культурного типу особистості), у радянську епоху українське суспільство пережило кілька соціальних травм. *Серед подій, які спричинили соціальну травму українському суспільству, були перша та друга світова війна, громадянська війна 1918 – 1921 років, голодомор, масові репресії, а також аварія на Чорнобильській АЕС.*